

A faux pas (társalgási baklövés) jelenség pragmatikai értelmezési és felismerési lehetőségei az explicit nyelvi megformálás függvényében

2. rész*

5. Elemzés. A következőkben kognitív pragmatikai (SPERBER–WILSON 1995; IVASKÓ 2000, 2004) keretben különbséget teszünk a faux pas jelenségek között, majd a goffmani homlokzat (GOFFMAN 2008) alapján szociopragmatikai (NEMESI 2016) fogalmak mentén értelmezzük a társalgási baklövéseket.

5.1. A faux pas mint nyelvi jelenség relevanciaelméleti értelmezése. Hogyan definiálható a faux pas mint nyelvi jelenség? Ernyőfogalom révén sok mindent érthetünk a társalgási baklövések alatt, a következőkben pedig a relevanciaelmélet (SPERBER–WILSON 1995) adaptálásával különbséget teszünk a faux pas jelenségek között, és összevetjük az elszólást, a tévedést és a kibeszélést a beszélői szándékok, a kontextusok és a világról alkotott tudás mentén.

5.1.1. Az elszólás. GÁL doktori disszertációjában (2015) CAROL GREGORY és munkatársai (2002) alapján úgy egészíti ki a faux pas meghatározását, hogy „valaki nem szándékosan egy olyan információt mondott el, amit nem kellett volna, mert az bizalmas volt, vagy éppen sértő valaki számára” (GÁL 2015: 82). GÁL a faux pas-t mint ballépést, elszólást nevezi meg.

Pragmatikai, pontosabban relevanciaelméleti keretben az elszólást afelől közelíthetjük meg, hogy a beszélő milyen szándékokkal vesz részt az interakcióban. IVASKÓ (2004: 20) az alábbi módon írja le az elszólást: „Ha a diskurzusban a beszélő szerepét betöltő személy úgy hoz létre verbális megnyilatkozást, hogy közben sem informatív szándéka, sem kommunikatív szándéka nincs az interakció (valamely) résztvevője felé, akkor jön létre elszólás, mely olyan verbális megnyilatkozási forma, ahol a beszélő többet közöl annál, mint amennyit szándékában állt volna közölni verbális kommunikációja során. Azokban az interakciókban, ahol a résztvevők száma kettő, az elszólás a jelen lévő egyetlen partner számára maximálisan releváns.”

Vegyünk egy elszólást tartalmazó példát VALERIE STONE és munkatársai (1998) részéről a Faux Pas Felismerés Teszt felnőtt változatából: „2. Anita férje meglepetésbulit szervezett a felesége születésnapjára. Meghívta Sárát is, Anita egyik barátnőjét, és azt mondta: »Ne mondd el senkinek, főleg Anitának ne.« A buli előtti napon Anita Sáránál volt, és Sára kilötytyintett egy kis kávéat az új ruhára, ami a székre volt akasztva. »Oh!« – mondta Sára. »A bulidra akartam felvenni ezt a ruhát.« »Milyen bulira?« – kérdezte Anita. »Gyere!« – szólt Sára. »Nézzük meg, ki tudjuk-e venni belőle a foltot.«” (STONE et al. 1998.)

* Az 1. részt lásd MNy. 2024: 150–158.

Relevanciaelméleti megközelítésből értelmezve a társas viselkedést, az elszólás (IVASKÓ 2000, 2004) során a beszélő se informatív, se kommunikatív szándékkal nem rendelkezik, hiszen nem szándékosan osztja meg a hallgatónak az információt, és a megnyilatkozás kimondását követő pillanatban azonnal felismeri, akár megbánja, hogy olyat mondott ki, amit nem kellett volna. Az elszólást megelőzően a beszélő már rendelkezik a világról alkotott tudással, mentális kontextussal, hogy I feltevés halmazt valamilyen okból kifolyólag nem szabad a hallgató tudtára adni. Azonban a megnyilatkozás kimondásának időpontjában ezzel a tudással a beszélő nem rendelkezik, mert az nem része a kognitív kontextusának. Így az I feltevés halmaz kicsúszik a beszélő száján, „kikotyogja”. A pillanatnyi hamis vélekedés jelen esetben az, hogy a hallgató tudhat az adott információról.

A példatörténetben Anita férje közös mentális kontextust épít fel Sárával, miszerint az Anita számára szervezett buliról nem tudhat Anita. Sára ezzel a mentális kontextussal fogadja Anitát magához, azonban a kilötytyintett kávé egy olyan incidens lesz, fizikai stimulus, ami megváltoztatja Sára pillanatnyi kognitív kontextusát, és hirtelen elszólja magát a buliról.

A történet végén megjelenített homlokzatívó, elkerülő eljárást az alábbi módon értelmezhetjük relevanciaelméleti keretben. A beszélő azonnal felismeri, hogy elszólta magát, mert a kimondott megnyilatkozás lesz az a fizikai stimulus, ami előhívja a korábbi kognitív kontextust, miszerint nem szabad az adott feltevés halmazt a hallgató tudtára adni. Az „eredeti” kognitív kontextus előhívását az is segítheti, ha a hallgató a „Milyen bulira?” kérdéssel azt kommunikálja verbálisan, hogy számára újdonságot tartalmaz a kimondott feltevés halmaz. Sára ezek után homlokzatívó, elkerülő stratégiához folyamodik, hiszen elkerüli a válaszadást, és próbálja elterelni a témát a buliról. Anita feltehetően a válaszadás elkerülésének és a gyors témaváltásnak köszönhetően sejtetheti, hogy elszólást követett el Sára. Sára és Anita tudása, mentális kontextusa, miszerint szerveződik Anita számára egy meglepetésbuli, egymáshoz közelít. Csak azért közelít, és nem megegyezik, mert Anita erről nincs meggyőződve, azaz nem tényyszerű a tudása. A példa elemzésével látható az is, hogy a társalgásban résztvevők kontextusa milyen dinamikusan változhat megnyilatkozásról megnyilatkozásra.

5.1.2. A tévedés. STONE és munkatársai (1998) olyan faux pas-t tartalmazó történetet is megfogalmaztak, amely tévedést tartalmaz: „16. Tamás egy étteremben volt. Véletlenül egy kis kávé lötytyintett a padlóra. »Hozok Önnek egy másik csésze kávé« – mondta a pincér. A pincér elment egy időre. Feri, aki egy másik vendég volt az étteremben, a pénztárnál állva várt arra, hogy fizethessen. Tamás odament Ferihez, és így szólt: »Egy kis kávé öntöttem a padlóra. Föl tudná törölni?«”

A tévedést tartalmazó példában Tamás pincérnek hiszi Ferit, és arra kéri, hogy törölje fel a kiöntött kávé. Tamás az interakció előtt sosem rendelkezett a tudással, hogy Feri vendég. Kognitív pragmatikai (SPERBER–WILSON 1995) keretben értelmezve: Tamás hamis vélekedése miatt Feri megszólítása közben tényként kezeli, hogy egy pincérhez beszél, és bár a történet nem említi Feri reakcióját, de feltételezhetjük, hogy verbálisan vagy nem verbálisan közli Tamással, hogy a gondolata a valóságnak nem megfelelő. Tamás csak emiatt a fizikai stimulus

miatt – vagy amennyiben a külső fizikai kontextus hosszabb megvizsgálása után magától rájön a tévedésre – változtathatja meg a világról alkotott tudását, azaz a mentális kontextusát. Tamás ebben a történetben informatív és kommunikatív szándékkal is egyaránt rendelkezik, hiszen szándékosan kéri Feri segítségét, de nem szándékosan téveszti össze a pincérrel.

Az elszólást (IVASKÓ 2000, 2004) tartalmazó történetben a baklövést elkövető szereplő a megnyilatkozást megelőzően valamikor rendelkezett a megfelelő tudással, miszerint a buli meglepetés. Ez abban is megmutatkozik, hogy a mentális kontextus „helyreállása” gyorsan, saját maga által létrehozott fizikai stimulus révén történik meg.

Tamás és Feri példájában a beszélő/tévedő Tamás sosem rendelkezett azzal a tudással, hogy Feri nem pincér, így ezen hamis vélekedése az, ami felülíródhat a hibázása felismerése révén. A beszélő kiinduló mentális kontextusa az elszólás esetében mindig az a kognitív kontextus, ami a valóságnak megfelel, azaz hogy a beszélő tudja, hogy a hallgató nem tudhatja meg az I feltevэшalmazt, viszont a tévedés esetében ez a kiinduló mentális kontextus tartalmazhat a világról alkotott hamis vélekedést is.

A hallgató szempontjából az I feltevэшalmaz újdonságértéke és a hallgató mentális kontextusa közötti kapcsolat mentén tehetünk különbséget az elszólás és a tévedés között.

A hallgató számára újdonság, ha megtudja, hogy egy bulit szeretnének neki szervezni, és ezt ráadásul titokban tervezték véghez vinni. A hallgató számára viszont az is új információ, ha meghallja, hogy valaki összetéveszti valakivel. A különbség abban ragadható meg, hogy a tévedést tartalmazó megnyilatkozás szemantikai tartalma összeütközésben áll a hallgató világról alkotott tudásával, míg az elszólás esetében a buli említése nincs összeütközésben a hallgató világról alkotott tudásával, hanem kiegészíti azt.

Elszólás az, ha valós, igaz tényeken alapszik a megnyilatkozás szemantikai jelentése, de nem áll szándékunkban a hallgatóval megosztani ezt a jelentést, míg tévedés az, ha hamis vélekedésen alapszik a megnyilatkozás szemantikai jelentése, de igaznak hisszük, és szándékunkban áll megosztani a hallgatóval ezt a jelentést.

5.1.3. A kibeszélés, kihallgatás. Amennyiben valakit a háta mögött szándékozunk kibeszélni, azonban tudtunk nélkül az adott személy jelen van, és hallja a megnyilatkozásunkat, úgy azt a személyt kihallgatónak nevezzük. Egy diskurzus során a szerepek (beszélő, hallgató, kihallgató) dinamikusán, megnyilatkozásról megnyilatkozásra változhatnak. A kihallgató számára a beszélő által kommunikált információ maximálisan releváns. A kommunikátornak a kihallgató felé semmilyen szándéka nincs, azonban amikor felismeri, hogy a kihallgató jelen van a diskurzusban, szándékosan félrevezetheti őt, ám ezt a váltást a kihallgató (aki ekkor már hallgató lesz), észreveheti, akár számon is kérheti a beszélőn (VERSCHUEREN 1987, 1999; IVASKÓ 1997, 2004: 21–22).

A Faux Pas Felismerése teszt egyik, kihallgatást tartalmazó története az alábbi módon szól: „12. Miki, egy kilencéves fiú épp most kezdett új iskolájában. Épp

a mosdó egyik fülkéjében volt. Zoli és Péter, két másik fiú, bejöttek, a mosdóknál megálltak és beszélgettek. Zoli azt mondta: »Te ismered az új fiút az osztályban? Mikinek hívják. Nem látod kicsit furcsának? És annyira alacsony.« Miki kijött a fülkéből, Zoli és Péter meglátták. Péter azt mondta: »Ó, szia, Miki! Jössz ki focizni?« (STONE et al. 1998.)

Ebben a történetben először Zoli a beszélő, Péter a hallgató, és Miki a kihallgató. Zolinak a hallgató felé mind informatív, mind kommunikatív szándéka van, azonban a kihallgató felé egyik sincs (VERSCHUEREN 1987, 1999; IVASKÓ 1997, 2004). Amikor a beszélő és a hallgató számára világossá vált, hogy Miki hallotta a megnyilatkozásukat, Péter lesz a beszélő, aki Mikit, a hallgatót focizni hívja, hogy orvosolja a helyzetet, és elkerülő stratégiával óvja a homlokzatukat.

Zoli megnyilatkozásának igazságtartalma lehet valós, azaz nem hamis vélekedés alapján fogalmazta meg azt, hogy Miki alacsony, szerinte furcsa. A hamis vélekedése az interakcióban részt vevő két fiúnak az volt, hogy azt hitték, egyedül vannak a mosdóban, és senki más, legalábbis Miki biztosan nincs jelen. A nem szándékolt kellemetlenséget így a beszélő által feltételezett fizikai kontextus és a valós fizikai kontextus különbsége okozta. Amennyiben a feltételezett kontextus a valós kontextus, miszerint nincs jelen Miki, úgy nem történik meg a lebukás, és nem alakul ki kellemetlen helyzet. Ha pedig azt feltételezzük, hogy Zoli és Peti tudták, hogy a mosdó fülkéjében van Miki, és mégis megfogalmazták a megnyilatkozásukat, akkor abban az esetben Miki, a kihallgató címzetté válik anélkül, hogy ő ezt felismerné. Így Zolinak és Péternek informatív, de nem kommunikatív szándéka lenne Miki felé, akire így a megnyilatkozás ezáltal még nagyobb befolyással bírhat (IVASKÓ 2004: 22; ARONSON 1995).

Relevanciaelméleti megközelítésből sem az elszólás, sem a tévedés, sem a kihallgatást követő lebukás nem lehet szándékos, azaz nem szólhatjuk el magunkat szándékosan, nem tévedhetünk szándékosan, és nem bukhathunk le szándékosan. Ha az elszólásban lenne kommunikatív és informatív szándék, akkor az egy propozicionális információ kommunikálása lenne, amivel szándékosan okoz kellemetlenséget a beszélő. Ha a tévedésbeli hamis igazságtartalmú megnyilatkozást szándékosan kommunikálja a beszélő, akkor egyéb szempontok figyelembevételétől függően az lehet hazugság, ugratás, irónia, vagy akár manipuláció. Ha a kibeszélés pillanatában a beszélő és a hallgató tudja, hogy a kihallgató jelen van, akkor informatív, de nem kommunikatív szándékkal rendelkeznek a kihallgató felé.

Miután néhány faux pas történeten megvizsgáltuk a megjelenített nyelvi jelenségeket, és azokat relevanciaelméleti keretben összehasonlítottuk egymással, a következőkben a Faux Pas Felismerése teszt történeteit tartalmi különbségek alapján vetjük össze.

5.2. A faux pas szociopragmatikai szempontból. A goffmani (GOFFMAN 2008: 16–17) első fenyegetési szintet feleltethetjük meg annak a szituációnak, amikor egy személy faux pas-t követ el, azaz nem szándékosan, hamis vélekedése miatt mond valami olyat, ami kellemetlen, sértő egy másik résztvevő számára. Ahogy GOFFMAN is írja, ha a beszélő a sértés elkerüléséhez szükséges információ

birtokában lett volna, akkor nem teszi meg, mondja ki az adott megnyilatkozást. Ez párhuzamban van azzal a gondolattal, amit BARON-COHEN és szerzőtársai (1999) úgy írnak le a faux pas kapcsán, mint a „hoppá-érzés”, ami megnyilatkozás szinten a „Bárcsak ne mondtam volna!” módon fejezhető ki. Amennyiben a Faux Pas Felismerése teszt egyik faux pas-t tartalmazó története esetében az adatközlő úgy ítéli meg, hogy a beszélő szereplő szándékosan ejtette ki a sértő megnyilatkozást, ezzel szándékosan megbántva, kellemetlenséget okozva az interakcióban részt vevő másik félnek, úgy GOFFMAN osztályozása alapján a második fenyegetési szinttel állíthatjuk párhuzamba a szereplőnek tulajdonított viselkedést.

Azokban a faux pas-t tartalmazó történetekben, melyekben igyekszik „eltevelni” a témát vagy a beszélő, vagy a hallgató, elkerülő eljárást (GOFFMAN 2008) találhatunk. A téma hirtelen megváltoztatásával az a személy, aki észleli, hogy vagy ő, vagy a partnere faux pas-t követett el, annak a személynek a homlokzatát igyekszik megvédeni, megóvni, akit a megnyilatkozás sértően vagy kellemetlenül ért.

6. A faux pas-t tartalmazó történetek megfogalmazásának tétje. A faux pas-t tartalmazó történetek között különbséget fedezhetünk fel abban, hogy mennyire expliciten (YUS 1999; IVASKÓ 2005) fogalmazzák meg a történetben szereplők aktivált kontextusaira, mentális állapotaira, szándékaira és érzelmeikre vonatkozó információt.

A faux pas-t tartalmazó történetek összevetését az alábbi szempontok alapján végezzük el az alábbiakban: 6.1. A beszélő a faux pas kimondását megelőzően rendelkezett-e azzal a tudással, amivel, ha a megnyilatkozás pillanatában rendelkezik, a faux pas elkövetése megelőzhető lett volna. 6.2. A beszélő megnyilatkozásának igazságtartalma. 6.3. A diskurzusban részt vevő szereplők faux pas-ra irányuló orvoslása. 6.4. Bánja-e a beszélő a megnyilatkozását.

6.1. A beszélő faux pas kimondását megelőző tudása. A Faux Pas Felismerése teszt felnőtt verziójának 10 faux pas-t tartalmazó történetéből nem mindegyikből derül ki egyértelműen, hogy a faux pas-t elkövető személy, a beszélő (B) a megnyilatkozást megelőzően valamikor is rendelkezett-e azzal a világtudással, ami segíthetné őt abban, hogy elkerülje a faux pas-t, ezzel pedig a hallgató (H) vagy kihallgató (KH) megsértését.

A tízből csak egy történetből (2.) tudhatja az olvasó, vagyis az adatközlő biztosan, hogy a beszélő valamikor rendelkezett azzal a tudással, ami a faux pas-t megakadályozta volna, ha a megnyilatkozás pillanatában is azt a mentális kontextust aktiválja a beszélő, amiben ez a tudás létezik. Ebben a történetben egy elszórlást fedezhetünk fel, a szövegben pedig expliciten szerepel, hogy a beszélőt megkérték arra, hogy tartsa titokban a szülinapi partit, azaz tudomása volt arról, hogy a buli meglepetés: „2. [...] »Ne mondd el senkinek, főleg Anitának ne.« [...]» (STONE et al. 1998). A többi történetből vagy biztosan kiderül, hogy sosem rendelkezett a beszélő a szükséges tudással, vagy pedig az olvasó következtetési folyamataira „bízta” ennek eldöntését, és több lehetséges módot is megenged. Fontos azonban újra hangsúlyozni, hogy a faux pas felismeréséhez elengedhetetlen, hogy a vizsgálati személy ne szándékosnak ítélje meg a sértést, baklövést.

A többi történetben a faux pas-t elkövető beszélő feltételezhetően sosem rendelkezett a szükséges tudással, ami a megnyilatkozás pillanatában segítette volna őt a baklövés elkerülésében. Ezt a tudást a történetek az explicitiség és implicitiség különböző szintjein (YUS 1999; IVASKÓ 2005: 20–24) mutatják be. YUS (1999) az explikatúrákat és implikatúrákat nem két külön feltételezett egyenes mentén képzei el, hanem köztük átmenetet feltételez a gondolkodási stratégiáknak köszönhetően. Explikatúra alatt az olyan megnyilatkozásokat érti, ahol a kimondott tartalom a nyelvi megformálás szintjén is a beszélő szándékának megfelelően jelenik meg. Az implikatúra esetében azonban a partnernek következtetések által kell megfejtenie a beszélő által kimondottak szándékolt tartalmát. A két lehetőség között folyamatos átmenetet képzel el. A Faux Pas Felismerése teszt történeteinek egy része explicitebben (történetek: 4., 7., 11., 12., 16., 18.), míg mások inkább implicitebben vagy egyáltalán nem tartalmaznak olyan információt, ami a beszélő előzetes tudásáról szólna (történetek: 13., 14., 15.).

6.2. A beszélő faux pas megnyilatkozásának igazságtartalma. A faux pas elkövetéséhez szükséges, hogy a beszélő hamis vélekedés alapján közöljön valamit a hallgatónak, és a kettejük tudása különbözzön (STONE et al. 1998; BARON-COHEN et al. 1999). Azonban a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozás igazságtartalma ettől függetlenül még lehet objektíven vagy szubjektíven megítélve valós vagy hamis.

A 2. történetben az, hogy Anita számára meglepetésbulit szerveznek, egy objektíven valós tény. Ezzel szemben az összes többi megnyilatkozást, amelynek valós a tartalma (4., 11., 12., 13., 14., 15., 18.), szubjektív vélemény alapján fogalmazták meg a beszélők. Ezzel együtt valósnak kell őket megítélni, hiszen az ő értékítéletük alapján számukra ezek tényként definiálódnak. Például a 13. történetben tény, hogy Dani nem szereti az almáspitét, vagy a 15. történetben, hogy Csabának egyik mese sem tetszett. Érdekes kivétel lehet a 11. helyzet, amiben Róbert késve érkezik a megbeszélésre, és ezért lemarad arról az információról, hogy a kollégájuk rákbeteg. Róbert a megbeszélésre belépve egy rákbetegséggel kapcsolatos viccet akar elmesélni. Ebben a szituációban Róbert nem a véleményét, hanem egy számára humoros viccet akar megosztani, azonban a mentális kontextus különbözősége miatt a hallgatóság számára biztosan nem lenne humorértéke, az előzetesen kommunikált információ miatt.

Objektíven hamis igazságtartalmuk van a faux pas megnyilatkozásoknak a 7. és 16. történetben. A beszélők ezekben a történetekben eltévesztik a hallgató személyét (kisfiúnak nézik a kislányt, pincérnek a vendéget), és ez a világról alkotott tudásuk tényszerűen szemben áll a valósággal.

6.3. A diskurzusból részt vevő szereplők faux pas-ra irányuló orvoslása. A faux pas-t tartalmazó történetek felében szerepel olyan megnyilatkozás, amivel a faux pas kimondását követően valamelyik résztvevő orvosolni (GOFFMAN 2008) próbálja a kialakult kellemetlen helyzetet. Az orvoslás mind az öt esetben ugyanolyan természetű, a szereplők témaváltással, eltereléssel próbálnak kilépni a kínos szituációból. Egyik esetben sem kerül megbeszélésre maga a konfliktus, például a 15. történetben Kriszti nem szembesíti Csabát, hogy ő is szerepelt a versenyben,

ahogyan a 11. szituációban sem világosítja fel Réka Róbertet, hogy miért kellemetlen a betegséggel viccelődni a megbeszélésen.

Az öt témaváltást tartalmazó történet közül csupán egy esetében orvosol maga a beszélő (2. történet, meglepetésbuli), a többi esetben a hallgató változtatja meg a témát, de nem mindig az a személy, akit a sértés ért. Így például a 11. történetben (illetlen vicc) az igazgató mint hallgató, de nem közvetlenül sértett fél; a 12. (mosdós kibeszélés) és 18. történetekben a hallgató, de nem a sértett fél; a 15. történetben (mesemondó verseny) maga a sértett hallgató változtatja meg a témát, azaz orvosolja a kellemetlen szituációt. A többi öt történetben nem szerepel olyan információ, ami a társalgási baklövés orvoslására irányulna.

6.4. Megbánták-e a faux pas-t a beszélők? Expliciten (IVASKÓ 2005) egyik történet sem említi, hogy a faux pas-t elkövető beszélő megbánja-e, hogy a megnyilatkozásával kellemetlen helyzetet teremtett, és a hallgató/kihallgató személyt megsértette. Két olyan történet van, aminek a tartalma alapján feltételezhető, hogy a beszélő megbánja a megnyilatkozását. Ezek közül a 2. történet (meglepetésbuli) esetében egyértelműbb a megbánás, hiszen maga a beszélő követi el az orvosló témaváltást. A másik esetben (12. történet, mosdós kibeszélés) noha nem Zoli, a faux pas megnyilatkozást kimondó személy, hanem Péter, az interakciós partnere „tereli el” a témát, mégis tekinthetjük úgy, hogy a beszélő felek, a sértést elkövető felek mutatják ki megbánásukat az orvoslással.

Amennyiben a történetekben nincs orvoslás, vagy nem a beszélő fél végzi az orvoslást, úgy nem lehet egyértelműen tudni, hogy a faux pas-t elkövető fél megbánja-e a megnyilatkozását. Erre egyedül akkor lehet következtetni, ha feltételezzük, hogy a történet után a beszélő felismeri, hogy faux pas-t követett el, és ezzel nem szándékosan megbántotta a partnerét.

A 6. fejezetben bemutatott összevetés összegzése az 1. táblázatban látható. Az első oszlopban a Faux Pas Felismerése teszt (STONE et al. 1998) történeteinek eredeti sorszámozása látható, a második oszlopban egy-egy kulcsszó a történet könnyebb beazonosítása érdekében, a harmadik oszlopban a beszélő, azaz a faux pas-t elkövető személy korábbi, világról alkotott tudásáról láthatunk információt. A negyedik oszlop a szubjektív vagy objektív igazságtartalmát mutatja be a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozásnak. Az ötödik oszlopban szerepel, hogy a történet szereplői közül valaki mond-e orvoslást tartalmazó megnyilatkozást a faux pas elhangzását követően. A B azt jelzi, hogy a beszélő az a szereplő, aki kimondta az orvoslást tartalmazó megnyilatkozást, a H pedig arra utal, hogy a hallgató orvosol. Végül az utolsó oszlopban azt mutatjuk be, hogy az orvoslás alapján vagy annak hiányában feltételezhető-e a faux pas-t elkövető személy részéről a megbánás.

1. táblázat

A faux pas-t tartalmazó történetek megfogalmazásának tartalmi összehasonlítása
adott szempontok alapján

Sorszám	Történet	Előzetes tudás	Megnyilatkozás igazságtartalma	Orvoslás	Megbánás
2.	meglepetésbuli	van	valós	igen, B	feltehetően van
4.	függöny minősítése	nincs	valós	nem	nem tudni
7.	kislány eltévesztése	nincs	hamis	nem	nem tudni
11.	illetlen vicc	nincs	valós	igen, H	nem tudni
12.	mosdós kibeszélés	nincs	valós	igen, H	feltehetően van
13.	almáspite	lehet	valós	nem	nem tudni
14.	kristálytál	lehet	valós	nem	nem tudni
15.	mesemondó verseny	lehet	valós	igen, H	nem tudni
16.	vendég eltévesztése	nincs	hamis	nem	nem tudni
18.	ügyvéd feleség	nincs	valós	igen, H	nem tudni

7. A Faux Pas Felismerése teszt kérdéseinek kiegészítésére irányuló javaslat. Úgy gondoljuk, hogy a történetek elemzésekor a 6. pont alatt bemutatott szempontoknak szerepük van abban, hogy az adatközlő felismeri-e, hogy faux pas-t követett el a történetben szereplő beszélő, és ha felismeri, mivel indokolja a faux pas-t, azonban a jelenlegi tesztkérdések nem biztosítanak kielégítő elemzési lehetőséget ezen aspektusok feltérképezésére. Annak érdekében, hogy a vizsgálati személy kognitív és affektív mentális állapot tulajdonításáról még pontosabb képet kapjunk, illetve arról, hogy milyen következtetéseket von le a történetben szereplő explicit és implicit jelentéstartalmakról, érdemes további két kérdést feltennünk az adatközlő számára.

Az ellenőrző kérdések előtt az alábbi két kérdés feltevését javasoljuk:

1. Vajon X azt akarta, hogy Y hallja, amit mond? Miért?
2. Bánja-e X, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

Azt feltételezzük, hogy az első kérdéssel a történetben szereplő beszélő informatív és kommunikatív szándékairól alkotott tudását mérhetjük fel alaposabban a vizsgálati személynek. A kérdéssel azt is meg kívánjuk vizsgálni, hogy a vizsgálati személy a történetben mely szereplőt tartja a faux pas megnyilatkozás címzettjének.

A második kérdés a beszélő érzelmeinek felismerésére irányul, a vizsgálati személy szándéktulajdonítási, affektív mentális állapot tulajdonítási képességére vonatkozóan tudhatunk meg többet. A kérdés megválaszolása révén az is kiderülhet, hogy a vizsgálati személyek mit gondolnak a szereplők előzetes mentális kontextusáról, illetve figyelembe veszik-e, hogy a történetben szerepel-e orvoslás. Amennyiben az adatközlők úgy válaszolnak, hogy „ha megtudja, akkor bánni fogja”, abban az esetben arról is információt kaphatunk, hogy milyen mértékben ragaszkodnak a leírt vagy elhangzott szöveg kontextusához, és milyen mértékben képesek a szöveg íratlan következményeit végig gondolni.

8. Eredmények: adatközlői válaszok kvalitatív és kvantitatív vizsgálata.

Az alábbiakban kilenc jelenségre mutatunk be olyan adatközlői válaszokat, amelyek mentén érzékeltethető, hogy milyen elemzési szempontokat adhat hozzá a pragmatika a faux pas kutatásához, a Faux Pas Felismerése teszten nyújtott teljesítmény kvalitatív és kvantitatív értelmezéséhez.

8.1. Az adatközlő válaszok kvalitatív eredményei. Az alábbiakban a korpuszból idézett adatközlői válaszokon keresztül mutatjuk be, hogy a kognitív (GRICE 1975; SPERBER–WILSON 1995; IVASKÓ 2000, 2004, 2005) és szociopragmatikai (GOFFMAN 2008; NEMESI 2016) elméleti keretek, illetve az általunk javasolt tesztkérdések miként bővíthetik az elemzési szempontokat.

1. példa: a racionalitási elvek követésének megsértése

NA10, 10. történet:

– Ki mondott olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– Könyvtáros, hogy mutassa jogosítványt.

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

Mert semmi köze a jogosítványnak a személyazonosságához. Bár.. végül is azon is lehet, csak akkor miért nem az igazolványt kérte el először... na mindegy. Elsőre azt mondod, hogy az igazolványát mutassa meg, és ha az nincs nála, akkor a jogosítványát.

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Nekem nem logikus, hogy valaki először a jogosítványt kéri. [...]*

Ebben a példában egy kontrolltörténetre adott helytelen választ mutatunk be. Noha a Faux Pas Felismerése teszt eredeti értékelési rendszere alapján ebben a szituációban akkor válaszol az adatközlő helyesen, ha mindent odaillőnek talál, az idézett válaszadó mégis úgy nyilatkozott, ami alapján azt feltételezhetjük, hogy a racionalitási elvek követésének megsértését tartotta nem odaillőnek. Az adatközlő a grice-i (GRICE 1975) minőség maxima sértését fedezte fel az interakcióban, ami miatt nem tartotta elég költséghatékonnak (SPERBER–WILSON 1995) a beszélő megnyilatkozását.

2. példa: a költséghatékony stratégia előnyben részesítése

NA05, 13. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Hát nyilván itt azt a választ kéne mondanom, hogy igen, de mivel én ugyan-
ezt mondtam tegnap anyukámnak, szóval nem. Tehát nem gondolom, mert leg-
alább őszinte. És legközelebb nem csinál almásat neki. Ez nem akkora hiba.*

Ebben a példában az mutatható be, hogy az adatközlő az interperszonális motívumok fölé rendeli a racionalitási motívumok fontosságát. A grice-i minőség maxima, azaz az őszinteség felülírja az udvariasságot az adatközlő szempontjából. Az adatközlő így szándékosnak ítélte meg a faux pas-t tartalmazó megnyilatkozást, és elvétette a faux pas detektálását.

3. példa: szándékos sértés, homlokzatrombolás feltételezése

NA03, 15. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Csaba, hogy nagyon könnyű volt megnyerni a versenyt, minden versenyben szereplő történet szörnyű volt.*

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Mert tudta, hogy Kriszti is indult rajta, az ő története is szerepelt, és akkor ez nyilván bántó Kriszti számára.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Szerintem ez szándékos volt.*

– Tudta vajon Csaba, hogy Kriszti is benevezett egy történettel a versenybe?

– *Tudja.*

– Mit gondol, hogyan érezhette magát Kriszti?

Mérgesen, nem biztos, hogy megbántva. mérgesen, hogy mekkora bunkó ez a Csaba.

– Vajon Csaba azt akarta, hogy Kriszti hallja, amit Csaba mond? Miért?

– *Abszolút, mert oda akart szólni, hogy ő mennyivel jobb.*

– Bánja-e Csaba, hogy kimondta, amit gondolt?

– *Nem, mert szándékos volt.*

Az adatközlő jelen esetben informatív és kommunikatív szándékot (SPERBER–WILSON 1995) is tulajdonított a beszélőnek, illetve azt feltételezte, hogy a beszélőnek a világról alkotott vélekedése igaz, így szándékosan sértette meg a hallgatót. A goffmani (GOFFMAN 2008) fenyegetési szintek közül ez a feltételezés a második szinttel vonható össze, mely szándékos rosszindulatú viselkedést tulajdonít a sértő megnyilatkozást kimondó személynek.

4. példa: a hamis vélekedés mint felmentő jelenség

NA05, 16. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Hát nyilván nem kellett volna ezt mondania a Tamásnak, de nem tudott róla, hogy Feri az pincér; úgyhogy nem volt olyan, amivel szándékosan bántotta volna, szóval nem volt.*

A válaszadó úgy ítélte meg, hogy azok a cselekedetek és megnyilatkozások számítanak nem odaillőnek, amelyek szándékosan bántóak. A faux pas-t elkövetett beszélő hamis vélekedését tette alóli felmentésként értelmezte, így a beszélő által elkövetett tévedésben, noha felismerte a szándékolatlanságot, viszont éppen ezek miatt érvelt amellett, hogy nem volt nem odaillő megnyilatkozás a szituációban.

5. példa: affektív mentális állapot tulajdonítás és kontextusból következtetés

NA07, 4. történet:

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Azok a függönyök szörnyűek. Ezt ki lehetett volna fejezni másképp is.*

– *Mert illetlen, rögtön ezt mondani az elején, még akkor is, ha legjobb barát-nők. Legalábbis nekem rosszul esne, ha valaki így jönne át, és ez lenne az első dolga.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Gondolom építő jellegű kritikát szeretett volna megfogalmazni a legjobb barátnőjének.*

– Vajon Liza tudta, hogy ki vásárolta a függönyöket?

– *Valószínűleg nem.*

– Mit gondol, hogyan érezhette magát Dóra?

– *Nem túl jól.*

– Vajon Liza azt akarta, hogy Dóra hallja, amit Liza mond? Miért?

– *Hát, biztosan, csak máshogy kellett volna akkor kifejezni.*

– Bánja-e Liza, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

– *Szerintem miután látja az egész sztorit, és ki vette, és mi, akkor utána lehet.*

Az adatközlő elvonatkoztat a szövegtől, és következtetéseket von le arról, hogy vajon mi történhet a megjelenített cselekményt követően, egyúttal affektív mentális tudatelméletet, azaz megbánást tulajdonít a beszélőnek (SPERBER–WILSON 1995).

6. példa: a beszélői szándékok tulajdonítása különböző adatközlői vála-szokban

NA02, 11. történet:

– Vajon Róbert azt akarta, hogy Réka hallja, amit Róbert mond? Miért?

- *Igen, hogy vicces legyen.*
- Bánja-e Róbert, hogy kimondta, amit gondolt?
- *Valószínűleg igen. Mivel Réka elterelte a témát, így gondolhatta, hogy olyan dologról volt szó, amibe most nem fér bele egy vicc.*

Ebben a példában az előbbi kérdésre adott válaszban látható, hogy az adatközlő informatív és kommunikatív szándékot is tulajdonít a beszélőnek, azonban felismerte, hogy hamis vélekedés alapján mondja a sértő megnyilatkozást, amit viszont nem szándékosan tesz meg. Az utóbbi kérdésre adott válaszából kiolvasható, hogy az orvoslás (GOFFMAN 2008) megjelenítése segíti őt abban, hogy a beszélőnek affektív mentális állapotot tulajdonítson.

NA02, 13. történet:

- Vajon Dani azt akarta, hogy Andi hallja, amit Dani mond? Miért?
- *Igen, mert lehet, hogy pont ezzel akarta egy kicsit froclizni.*
- Bánja-e Dani, hogy kimondta, amit gondolt?
- *Nem hiszem, mert szerintem szándékosan mondta.*

A válaszadó informatív, kommunikatív, és ezzel együtt sértő szándékot is tulajdonít a beszélőnek. A sértő szándék miatt nem tulajdonít megbánást a faux pas-t elkövető személynek. Érdekes megemlíteni, hogy ebben a történetben a beszélő beleszagol a levegőbe, megdicséri az elkészült pite illatát, majd megjegyzi, hogy szereti a pitét, csak az almásat nem, miközben éppen almás pitét készített a rokona. A fizikai stimulus, azaz a pite illata miatt nehezen eldönthető, hogy a beszélő vélekedése hamis vagy valós-e.

NA02, 2. történet:

- Vajon Sára azt akarta, hogy Anita hallja, amit Sára mond? Miért?
- *Nem. Nem szándékosan mondta.*
- Bánja-e Sára, hogy kimondta, amit gondolt?
- *Valószínűleg igen. Mert utána tereli a témát.*

Ezek a célkérdések egy elszólást megjelenítő történet után kerültek megkérdésre. Látható, hogy a válaszadó az első kérdésnél az implicit tartalomra gondolva válaszol, tehát azt fejezi ki, hogy az elszólás nem volt szándékos, majd az orvoslásból, elterelésből kikövetkeztetve affektív mentális állapotot tulajdonít a beszélőnek.

NA08, 18. történet:

- Vajon Klára azt akarta, hogy Balázs hallja, amit Klára mond? Miért?
- *Igen, de nem akarta megsérteni.*
- Bánja-e Klára, hogy kimondta, amit gondolt?
- *Nem, mert nem tudta meg, hogy Balázs felesége is ügyvéd.*

Ezt a választ megvizsgálva arra láthatunk példát, amikor az adatközlő a metapragmatikai képessége révén megkülönbözteti a beszélő szándékait, és felismeri,

hogyan a szándékos megnyilatkozás mögött nincs sértő szándék, majd a második kérdésre adott válasza során az orvoslás megjelenítése ellenére nem következett a beszélő affektív mentális állapotára.

7. példa: az interperszonális elvek követésének megsértése

NA09, 18. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Most figyel egyáltalán egyik a másikra? Igen, mert Klára szegény idegesen bejött, és András volt bunki, mert igazából nem azt kérdezte, hogy mi a probléma, hanem a saját dolgával volt elfoglalva.*

– Miért nem kellett volna neki ezt mondania, vagy miért volt ez nem odaillő?

– *Mert szegény Klárit meg kellett volna hallgatnia, hogy mi a problémája. Ha már odament és elkezdte nekik mondani, hogy baj van.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Mert leszarta, és csak saját magára gondolt. Egy önző disznó. [...] (sic!)*

Ebben a válaszban láthatjuk, hogy bár az adatközlő észlelte, hogy valaki valami nem odaillőt mond, a faux pas-t nem tudta beazonosítani, és úgy ítélte meg, hogy a homlokzatóvó elkerülő stratégia az a megnyilatkozás, ami az interperszonális elveket megsérti.

8. példa: a kiigazító eljárás preferenciája az elkerülővel szemben

NA10, 11. történet:

– Mondott bárki valami olyat, amit nem kellett volna, vagy valami olyat, ami nem volt odaillő?

– *Igen, a Réka. mert nem ezt kellett volna válaszolnia, hogy az üzlettel foglalkozunk, hanem hogy hé, Róbert ne mondd el a viccedet, mert most nem aktuális.*

– Mit gondol, miért mondta ezt?

– *Mert el akarta terelni a beszédet.*

– Amikor belépett, vajon Róbert tudta, hogy a könyvelő rákibeteg?

– *Nem.*

– Mit gondol, hogy érezte magát Réka, az igazgató?

– *Kényelmetlenül.*

– Vajon Réka azt akarta, hogy Róbert hallja, amit Róbert mond? Miért?

– *Igen, hogy fejezze be a poénját.*

– Bánja-e Réka, hogy kimondta, amit gondolt? Miért?

– *Nem.*

A 8. példában a válaszadó az elkerülő eljárást minősítette nem odaillőnek, és helyette a kiigazító homlokzatóvó stratégiát tartotta volna racionális megnyilatkozásnak.

9. példa: kiigazító homlokzatóvó eljárás a kontrolltörténetben

20. Lujza elment a henteshez, hogy vásároljon egy kis húst. Zsúfolt és zajos volt a bolt. Megkérdezte a henteset, hogy „Van friss csirkéje?” Ő bólintott, és elkezdett csomagolni egy grillcsirkét neki. „Elnézést” – szólt. „Nem beszéltem érthetően. Azt kérdeztem, van-e nyers csirkéje.” „Ó, sajnálom!” – mondta a hentes. „Kifogytunk belőle.” (STONE et al. 1998).

A 9. példában adatközlői válasz elemzése helyett a kontrolltörténet megfogalmazására vonatkozóan jegyezzük meg a következőt. Úgy találtuk, hogy a kontrolltörténetekben többször előfordul, hogy a beszélők kiigazító eljárást alkalmaznak a félreértést, incidenst okozó verbális vagy nem verbális cselekvés után. Ezzel szemben elkerülő eljárás egy kontrolltörténetben sem fedezhető fel.

(Folytatjuk.)

MEZŐLAKI REGINA – IVASKÓ LÍVIA
Szegedi Tudományegyetem